

Osmanlı- Fransız Diplomasinin İki Mühim Evresi: Girit ve Mısır Seferleri

Two Important Periods for the Ottomano-French Diplomacy: Crete and Egypt Military Campaigns

Ayşe Pul

Özet

“Kadim dost” anlayışı çerçevesinde süren Osmanlı-Fransız münasebetleri yüzyıllarca savaş olmadan devam etmiştir. Oysa ki Fransa zaman zaman Osmanlı aleyhine gizli veya açık çeşitli tasarımlar ve ittifaklar içerisine girmekten çekinmemiştir. Tanzimat’a kadar olan süreçte, ilki Girit Harbi, diğeri de Fransız İhtilâli sonrasında yapılan Mısır seferi olmak üzere her iki devleti savaşla karşı karşıya getiren ve kurulan siyasi dengeyi tehdit eden sadece bu iki mühim hadise dışında sıcak gerginlikler yaşanmamıştır.

Kendi çıkarları söz konusu olduğunda her türlü diplomatik oyuna başvurmadan asla çekinmeyen Fransızlar, bunun en bariz örneklerini uzun sürmesi hasebiyle Girit savaşları sırasında göstermişlerdir. Osmanlı yöneticileri Fransızlar tarafından ortaya konan bu tür ikili politik davranışların farkında olmakla birlikte, nasıl bu kadar değişken politika yapılabileceğini de şaşkınlıkla karşılamışlardır. Çünkü Osmanlı siyasetinde Fransız dostluğu, tarihsel ve siyasal bir zorunluluk kadar, değerli bir gelenek olarak da görülmüştür. Kadim dost Fransa’nın Mısır’a saldırmasıyla Osmanlı devlet adamları sonsuza dek dostluklar ve düşmanlıklar olmayacağını anlamışlar ve bu saldırı karşısında ilk kez Rusya ile ittifak yapmışlardır. Sonuçta diğer büyük devletlerle aynı anlayışta değerlendirilmiş olan Fransa, Bâb-ı Ali nezdinde Osmanlı Devleti’nin bütünlüğüne göz diken ve kendi payına ne düşerse almak için uğraşan devletlerdendir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fransa, Girit, Mısır, Diplomasi

Abstract

The Ottoman-French relations had continued for centuries without war despite France’s engagements in designs and alliances contrary to the understanding of “old friend” concept. But in the period until *Tanzimat*, there had not been troubles with the exception of two incidents upsetting the existing balance and bringing the two states to the brink of war. The first one of them was Cretan Wars and the other one was the Egypt Campaign that took place in the aftermath of the French Revolution.

---

* Dr., Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Kızılay Sok. No: 1 06100 Sıhbye-ANKARA. e-mail: a.pul69@hotmail.com

The French had never hesitated to resort to any kind of diplomatic game when their interests were concerned. And they displayed the most striking examples of this approach during the Cretan Wars due to its long duration. The Ottoman leaders, generally aware of these dualistic political maneuvers, nevertheless were surprised to witness how such easily variable policies could be pursued. On the other hand, the French friendship was regarded as a historical and political necessity as well as a valuable tradition in the Ottoman policy-making. But the fact that there are no ever-lasting friendships or enmities had been realized by the Ottoman Statesmen upon France's attack on Egypt and the Ottomans' being impelled to make their first alliances with Russia in the face this attack. For Porte, from then on, France was one of those Great Powers who had coveted the integrity of the Ottoman Empire, and struggling to the receive its share from it.

Keywords: Ottoman State, France, Crete, Egypt, Diplomacy

Giriş

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Fransa'nın Alman İmparatorluğu'na karşı Osmanlı'dan 1525'te yardım istemesiyle başlayan münasebetler, Fransa'nın zaman zaman "kadim dost" anlayışının hilafına çeşitli tasarılar ve ittifaklar içerisine girmesine rağmen yüzyıllarca savaş olmadan devam etmiştir. Avrupa diplomasisinin kaygan zemininde tökezlemeden hatta düşmeden yürüyebilmek için kendine özgü metodlar geliştiren Osmanlıların, Fransa'nın dostluğundan bir anlamda diplomasi tecrübeleri edinerek kazançlı çıktığını söylersek yanlış olmaz kanaatindeyiz. 16. yüzyılda başlayan ve Fransızların basiretli diplomatik girişimleri ile hiçbir zaman kopma noktasına gelmeyen Osmanlı-Fransız ilişkileri, Levant Company'nin 1595'lerde kurulmasından sonra hem Doğu Akdeniz'de hem de Orta Avrupa'da bir takım bunalımların ve rekabetlerin yaşanması neticesinde zaman zaman sekteye uğramıştır. Fakat Tanzimat'a kadar olan bu süreçte, her iki devleti savaşla yüzyüze getiren ve bu siyasi dengeyi bozma noktasına getiren sadece iki mühim hadise dışında gerginlikler vukubulmamıştır. Bunlardan ilki Girit Harbi, diğeri de Fransız İhtilâli sonrasında Mısır'a yapılan seferdir.

Bu çalışmada, bu iki olay doğrultusunda iki devlet arasındaki diplomatik münasebetleri irdelemeye, doğrudan doğruya ve dolaylı olarak her iki devleti etkileyen olaylar perspektifinde konuyu değerlendirmeye gayret edeceğiz.

1- Girit Savaşları Sürecinde Osmanlı-Fransız Diplomasisi:

Venedik Cumhuriyeti ile olan ticarî münasebetler XVII. yüzyıla kadar birinci sırada yer almış, İngiliz ve Hollandalı denizcilerin faaliyetleri de Akdeniz'deki ticarî rekabetin hızlanması, Fransa'nın bu rekabetteki rolünün

nispeten azalması Girit üzerindeki politikalarda etkili olmuştur¹. 1593-1606 yıllarında Osmanlıların, Avusturya ile savaşları esnasında Hollandalı ve İngilizlerle yapmış oldukları ticaret anlaşmaları neticesinde Venedik'le ticaretin ikinci plana düşmesi Venedik'i olduğu kadar Katolik Habsburgları ve Fransa'yı da rahatsız etmiştir².

XVI. yüzyılda Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Rodos, Kıbrıs ve Girit adaları, Osmanlı Devleti hazinesini besleyen temel kaynaklardan olan Suriye, Mısır eyaletleriyle olan bağlantıları açısından önem kazanmış, buralar İskenderiye ile İstanbul arasındaki deniz yolunu tehdit eden Rodos şövalyelerinin üsleri haline gelmiştir³. Girit adası Osmanlıların Doğu Akdeniz'deki egemenliklerini tamamlamaları açısından son derece önemlidir. Ki bu saha, bir yandan Türk ve Rum gemileri için, diğer yandan deniz ticareti ile uğraşan Batı milletleri için de önemlidir⁴. 1522'de Rodos, 1571'de Kıbrıs'ın alınmasından sonra, Ege Denizi'nin kilidi görünümünde olan Girit'in fethedilmesi gündeme gelmiştir⁵. Diğer yandan Venedikliler, Girit'i de kaybetmemek gayesiyle Doğu politikasını Osmanlılarla dost geçinmek ve onlar aleyhindeki ittifaklara katılmamak olarak belirlemişlerdir⁶.

¹ Metin Kunt, "Siyasal Tarih 1600-1789", *Türkiye Tarihi*, Ed. Sina Akşin, c. 3, İstanbul 1995, s. 26. Girit Harbi'nin ilk evresi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, 3. Bsk., Ankara 1983, s. 216-222.

² İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye", *Toplum ve Bilim*, I, İstanbul 1977, s. 81; Mehmet Öz, "II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., c. 9, Ankara 2002, s. 715.

³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004, s. 134.

⁴ Bu konuda bkz. Robert Mantran, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Belleken*, c. LII/203, Ankara 1988, s. 685-686. Saha ile ilgili yollar için bkz. Colin Heywood, "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Koldaki Menzilhaneler", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380- 1699)*, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 1999, s. 139- 140. Yazar, bu sahada kullanılan yol olan Via Egnatia'nın hem Ege ile Adriyatik'in denizcilik dünyasında hem kıtanın iç kesimlerinde denizlerdeki faaliyetlerin hedefini oluşturan Balkan hinterlandıyla ticari ilişkilerde kullanılmış yol olduğunu belirtmektedir.

⁵ Feridun Emecen, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı İdari Yapılanması", *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 47. Emecen, Doğu Akdeniz egemenliğinin üç adımda gerçekleştiğini belirtir. Kanuni Sultan Süleyman 1522'de Doğu Akdeniz'de tarihi ticaret yollarının hareketliliğini sağlamak ve İstanbul-İskenderiye deniz yolunu emniyet altına almak bakımından önemli olan Rodos'u alarak birinci adımı atmış, 48 yıl sonra Kıbrıs'ı alarak ikinci adımı atmış, üçüncü adımı ise Girit'i fethederek atmıştır. A. Nühket Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Ankara 2000, s. 7. Coğrafi konumu için bkz. Cemal Tuğın, "Girit", *T.D.V.L.A.*, c. 14, İstanbul 1996, s. 85. Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lam*, c. 5, İstanbul 1314, s. 3856. Ticaret açısından kilit noktada olması hk. Bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. M. A. Kılıçbay, Ankara 1993, s. 182. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E.Z. Karal, Ankara 1975, s. 307, 308.

⁶ Şerafettin Turan, "Rodos'un Zaptından Malta Muhararasına", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 54.

Bununla birlikte, Rodos'tan ve Kıbrıs'tan sonra sıranın Girit'e geldiğini ve bu konunun Divan'da konuşulduğunu İstanbul'da bulunan balyoslarının hükümetlerine bildirmesi üzerine, Venedikliler bu adanın tahkimi için uğraşmışlar ve korsanlık faaliyetlerini desteklemişlerdir⁷. Bir süre sonra da bu kaçınılmaz olay gerçekleşmiştir. Konumuzun çerçevesi dışında olduğu için savaşın seyri ile alakalı ayrıntılara bu çalışmada girmeyeceğiz.

Girit savaşları sırasında Venedik karşısında her zaman olduğu gibi yalnız kalan Osmanlılar, başta Fransa olmak üzere Malta, İspanya ve Papa kuvvetleriyle de mücadele etmek durumunda kalmışlardır⁸. Her ne kadar gelen yardımlar bu savaşlarda kısıtlı olsa da –XVI. yüzyılda Rodos'un fethedilmesi sırasında neredeyse tüm Avrupa desteğini vermiştir- savaşın seyrini değiştirecek nitelikte olmamakla birlikte savaşın uzamasına ve çok kan dökülmesine sebebiyet vermiştir. Avrupalı güçlerin yeterince yardımda bulunmamasının nedenleri arasında 30 Yıl Savaşlarından çıkmış yorgun Avrupa devletleri ve bu devletlerle Osmanlıların yaptığı ticaret anlaşmalarını sayabiliriz¹⁰. Voltaire bu yardım hususunu “Venediklilerin kendilerini bu kadar uzun zaman mukavemet etmeleri mi, yoksa Avrupa krallarının kendilerini terk etmeleri mi daha çok hayrete layıktır bilinmez” şeklinde açıklamaktadır¹¹.

“Kadim dost” Fransa, Akdeniz'deki ticarî menfaatleri açısından bir üs elde etmek istedikleri Girit'in Osmanlı'ya geçmemesi için olabildiğince yardım yapmaktan çekinmemiştir¹². Fransa'nın ada ile ilgili planları Venedik Cumhuriyeti tarafından bilinmesine rağmen, Venedik doju, 8 Temmuz'da gönderdiği mektuplarla denize düşen yılanı sarılır misali İspanya'dan, Fransa'dan, Avusturya'dan, Kardinal Mazarin'den yardım istemek zorunda kalmıştır¹³. Girit'ten de Fransa'ya yardım çağrısı gelmiş, Kandiye kalesinden firar eden birkaç küffar Françe kralına gidip, eğer yardım etmezlerse kaleyi

⁷ Kemal Yükep, *Girit Seferi (1645-1669)*, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/3. Kısım eki, Ankara 1977, s. 9.

⁸ M. Metin Hülagü, “1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit”, *XIV. CIEPO*, Çeşme 18-22 Eylül 2000, Ankara 2004, s. 321. R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Princeton 1952, s. 121 vd

⁹ Anonim, *Girit Fetih Tarihi*, Tarihsiz Yazma Eser, v. 90a. (Bundan sonra YAZMA şeklinde ifade edilecektir. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmalar Kataloğunda Y/29 numarasıyla kayıtlıdır. Bu yazma için bkz. Ayşe Pul, *Girit Savaşı İle İlgili Bir Türk Kaynağının Tablilii*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004) Burada Fransızların İspanya ile barış yaptıklarından dolayı yardım gelebileceği ifade edilmektedir

¹⁰ Şerafettin Turan, a.g.m., s. 54. Bekir Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1961, s. 1-13.

¹¹ N. S. Örik, *XIV. Louis Asrı*, Yaz. Voltaire, Ankara 1945, s. 167.

¹² *Raşid Tarihi*, I, s. 221.

¹³ Ekkehard Eickhoff, “Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi”, *Atatürk Konferansları*, c. II, 1964-68, Ankara 1970, s. 150. Yine Eickhoff, Venedik elçilik katibi ve İstanbul'la Edirne'de daimi yanı resmi temsilci olarak belirli bir hareket serbestisine sahip Giovanni Battista Ballerio'nun raporlarından naklen; parlak deniz zaferlerinden ziyade Avusturya ve XIV. Louis ile ittifak yapılması gerektiğini vurgular.

Osmanlı'ya teslim edeceklerini bildirmişlerdir¹⁴. Bu durumu haber alan Osmanlılar, Fransa'nın yardım ihtimaline karşı Fransa kralına bir name-i hümayun göndererek, Venedik ile barış yapılacağını bildirmişler, bu yardımın amacını sormuşlardır. Bu duruma rağmen Girit'in Osmanlı egemenliğine geçmesini çıkarlarına ters gören Fransa 60 pare kalyon ve şayka ile Girit'e yardıma gelebilmiştir¹⁵.

İlginçtir ki, Fransa'nın yardımları bilinmesine rağmen, Osmanlı Devleti Fransa ile ticarî ilişkilerini sürdürmüştür. Sürdürürken de iyi niyet ve dostluğun varlığından bahsetmişlerdir. Örneğin, Fransa nakliye gemileriyle Girit'e asker sevkiyatı sağlanmıştır. Kaymakam Kara Mustafa Paşa Tırhala'da Fransız elçisi Denis de La Haye'yi kabulü sırasında şunları söylemiştir; “Kandiye yalnız Fransızların yardımıyla ayakta duruyor, orada bulunan gemiler, para Fransız kaynaklıdır. İyi niyetle dostluğa güvenerek ve bol para vererek askerlerimizi taşımak üzere kullandığımız Fransız nakliyat gemileri gidip yolda Venedik ve Maltalıları teslim oluyolar”¹⁶.

Sonuçta Osmanlılar Kıbrıs örneğinde olduğu gibi Venedik'e karşı Akdeniz'deki Katolik devletlerin müşterek kuvvetlerine karşı savaşmak zorunda kalmışlardır. Özellikle Fransa'nın açık veya gizli yardımlarıyla savaş uzamış, Fransız asilzadeler topladıkları gönüllü askerler ve harp gemileri ile imdada gelmişler, fakat bir netice elde edememişlerdir¹⁷. Bu sıralarda Fransa tahtında olan XIV. Louis'nin yanında başbakan olarak görevde olan, daha önce Papa'nın diplomatik temsilcisi ve en güvenilir adamı olarak görünen Mazarin, Venediklilere parasal ve askeri yardım yapmaktan geri kalmamıştır¹⁸. Özellikle Zülfikar Ağa'nın Kandiye önündeki tahkimatına karşı hiçbir şekilde başarılı olamamışlar, Mart 1669'da Fransızlar, kuvvetlerinin yarısını burada bırakarak Fransa'ya geri dönmek zorunda kalmışlardır¹⁹.

Yine bir başka açıdan baktığımızda Fransız kaynaklı yardımların Osmanlılar tarafından bilindiğini ve bu yardımlar sayesinde siyasî bir manevra

¹⁴ YAZMA, v. 208b-209a.

¹⁵ YAZMA, v. 209a, 219b. Fransa kralının amcasının oğlu bile yardım kuvvetleri içerisinde yer alır. V. 220a.

¹⁶ Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul'u Fetih Projesi*, Ankara 2004, s. 44, not: 24.

¹⁷ Batılı devletlerin yardımları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Adıyeko, “Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları”, *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s. 741; Faruk Bilici, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İki Savaş Anatomisi: Saint Gotthard ve Kandiye”, XIII. Türk Tarih Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, c. III/1, Ankara 2002, s. 147.

¹⁸ John B. Wolf, “The Problem of Government in the Seventeenth Century Europe”, In: *Great Problems in European Civilization*, Ed. Kenneth Setton, New York 1954, s. 285. 20 Haziran 1658 tarihinde Mazarin'in yazdığı bir mektupta Türklere karşı mücadele için Venedik'e 100 bin ekü gönderildiği belirtilmiştir. Bkz. Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 23. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa'nın Fransa elçisinin hapsolunup, daha sonra da sınırdışı edilmesini bildiren mektubu için, Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁹ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 32. Beafort Kontu hadisesi için bkz. *Tarih-i Raşid*, I, s. 221.

ile adanın fethinin tamamlandığını görüyoruz. Esasen Venedik'in ve Fransa'nın arasındaki durumdan haberdar olmadığını zannettiklerini Dimitri Kantemir'in anlattıklarından öğreniyoruz.. Kantemir, Venedik Kuvvetleri Komutanı Morosini'nin Tercüman Panayot tarafından kandırıldığını, bu yönden yardıma gelen Fransız donanmasının dikkate alınmadığını ve Türklere kaleyi bu yardımı ciddiye almadıkları için çok çabuk ve kolaylıkla teslim ettiklerini ifade etmektedir²⁰. Panayot, Morosini'ye Fransızların Venedik'e yardım amaçlı değil, kaleyi alma planlarıyla geldiklerini anlatmış, bununla birlikte Osmanlı gemilerinin Fransız bayrağı takarak birbirlerini selamlamaları ve sanki birlikte Girit'i fethediyormuş gibi –ki daha evvelen Fransızlar, Kandiye generaline Kandiye'nin yarısını kendilerine verirlerse Osmanlılarla savaşp onları adadan atacaklarını bildirmişlerdir- bir görünüm vermelerini istemiştir²¹. Nihayetinde 23 Ağustos 1669 yılında gönderilen Fransız yardım gemileri gerek komutadaki karışıklıklar gerekse de Osmanlı topçularının isabetli atışları neticesinde hezimete uğramasıyla geri çekilmişler ve böylece Venedikliler de artık teslim olmaları gerektiğini anlamışlardır²². Fransa'nın yardımlarına rağmen, her iki taraf için de büyük bir bıkkınlıkla barış için görüşmeler başlamış, 28 Ağustos 1669'da Venedik tarafı barış istemiş, 5 Eylül 1669'da 18 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır²³. Neticede 1645-1669 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında cereyan eden Fransa'nın müdahalesi sayesinde 24 yıl gibi uzun bir süreçte devam eden Girit Savaşları, Osmanlıların lehine neticelenmiş gibi gözükse de her iki devletin de maddi ve manevi yönden kayıplara uğramasına yol açmıştır.

XVII. yüzyılda Türk-Fransız ilişkileri yukarıda da ifade edildiği üzere 1669 yılına gelindiğinde zaman zaman sekteye uğramıştır. Bu dönemde her iki devletin iktidarında olan yöneticiler yüzyılın birinci yarısında IV. Henri, Richelieu, IV. Murad; ikinci yarısında XIV. Louis, Mazarin, IV. Mehmed ve Köprülü ailesidir. Richelieu'nun "Avrupa'da Fransa'nın egemenliğini kurmak" siyaseti, Mazarin tarafından devam ettirilmiş, bu siyaseti güderken Protestanları kullanma stratejisini yürütmüşlerdir²⁴. XIV. Louis, Osmanlılarla iyi geçinme

²⁰ Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. I, Çev. Özdemir Çobanoğlu, İstanbul 1998, s. 311.

²¹ Dimitri Kantemir, *a.g.e.*, s. 555-557. Bu hususta çok ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

²² Faruk Bilici, a.g.m., *Osmanlı*, c. 1, s. 485.

²³ Barış görüşmeleri için bkz. YAZMA, v. 200a, 202a, 224b; *Raşid Tarihi*, I, s. 238, 239; maddeler için bkz. YAZMA, 225b- 226a; *Raşid Tarihi*, I, s. 240. Her iki eserde de anlaşma 14 madde olarak verilmiştir. Bu anlaşmanın tam metni için bkz. *Muabedat Mecmuası*, c. 2, Hakikat Matbaası, 1294, s. 141- 145. *Hikayet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye*, v. 62a- b.

²⁴ Faruk Bilici, *a.g.e.*, s. 15, 16. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Katolik-Protestan mücadelesinde Osmanlıların politikası Protestanlara destek olarak belirlenmiştir. Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", Ed. Kemal Karpat,

siyasetlerini, Ortodoks Macaristan ve Katolik Avusturya dengesini sağladıkları için devam ettirmek istemiştir²⁵.

Köprülüler döneminde Osmanlı-Fransız ilişkileri bilhassa Köprülü Mehmed Paşa zamanında neredeyse kopma noktasına gelmiştir. 1636'dan²⁶ 1660 yılına kadar elçilik yapan Jean de La Haye bundan dolayı güç durumda kalmıştır. Öyle ki, 1659 yılında Fransız elçisi Jean de La Haye'nin Venedik'in şifreli mektuplarını açıklamadığı gerekçesiyle Köprülü Mehmed Paşa tarafından Yedikule'de hapsolünması dikkat çekicidir. Bu elçi İstanbul'dan uzaklaştırıldıktan sonra oğlu Denis de La Haye oğlu elçi olarak gönderilmiş, ondan da bu şifreli mektuplar sorulmuş, sert bir üslupla cevap verdiği için Köprülü Mehmed Paşa tarafından hapsedilmiştir. Baba oğul De La Hayelerin uğradığı bu hakaretlerden dolayı Mazarin bir Fransız asilzadesiyle vezir-i azama hitaben bir mektup göndermişse de ehemmiyet verilmemiştir. 1660 yılında baba oğul Fransa'ya dönmüşlerdir²⁷. Denis de La Haye 1665 yılında tekrar elçi olarak İstanbul'a gelmiş, Fransız tüccarlar için %3 gümrük hakkı verilmesini istemiş, fakat adanın fethinden az önce Fransızların adaya yardımları hakaret olarak addedildiğinden kendilerine bu hak verilmemiştir²⁸. 1669'da Fransa donanmasının Kandiye muhasarasında Venediklilere yardımlarından dolayı Divan-ı hümayun'da Fransız elçisinin yeri Venedik'le barış yapıldıktan sonra Venedik elçisine verilmek üzere Fransız elçisinin derecesi küçültülmüştür. 1670 yılında bu gergin ortamda Novantel isminde bir elçi gönderilmiş, bu yardımlardan dolayı kendisine pek iltifat edilmemiştir. Novantel ahidnamenin yenilenmesini istemiş, vezir-i azam Fazıl Ahmed Paşa 1664 senesinde Fransa'nın Avusturya'ya yaptığı yardımı ve Kandiye muhasarasında Venediklilere hem asker ve hem parasal yönden yardımlarını unutmadığını belirterek ahidnamenin yenilenmesine yanaşmamıştır. Hatta Kont Novantel Fransızların Türklere karşı dostluğunda ısrar etmesi üzerine vezir-i azam şu şekilde cevap vermiştir: "Siz bana mütemadiyen Fransa'nın dostluğundan bahseylemektensiniz; bununla beraber ben her harp ettiğim yerde kralınızın askeriyile karşılaştım"²⁹.

The Ottoman State and Its Place in World History, Leiden 1974, s. 51-53.

²⁵ N. S. Örik, *a.g.e.*, s. 141. IV. Louis zamanında Avusturya'ya karşı Osmanlılarla Fransızların siyasetlerinin paralellik arz etmesi yani her iki devletinde zayıf bir Avusturya görmek istemeleri siyasetini esas almalarından dolayı anlaşmışlar, bu hususta yardımlaşmışlardır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 5. Bsk., Ankara 1995, s. 208.

²⁶ Bu konuda Uzunçarşılı 1639-1660 tarihlerini vermektedir. *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 5. Bsk., Ankara 1995, s. 208.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 5. Bsk., Ankara 1995, s. 209.

²⁸ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. Server Taninli, İstanbul 1991, s. 299; bu olay için bkz. Antonio Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*, Ter. N. S. Örik, Ankara 1973, s. 2-3.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 5. Bsk., Ankara 1995, s. 211.

Bu gibi olaylar neticesinde Fransızların da Venedikliler gibi diplomatik olduğu kadar ticarî itibarları da zedelenmiştir. Yerine gönderilen elçiler de gerginliği düzeltmemiş, savaşlar sona erene kadar Osmanlı-Fransız ilişkilerinde düzelme olmamıştır³⁰.

Görüldüğü üzere, Fransa bilhassa XVII. yüzyılda –birbirleriyle çelişen- iki farklı politika izlemiş, bir yandan dostluk adına kapitülasyonların yenilenmesini isterken, diğer yandan da gizli veya açık Venedik’e yardımda bulunmuştur. Fakat zannedilenin aksine Osmanlılar, Fransızların bu çift taraflı siyasetlerinin farkında olmuşlar, çoğu kez şiddetli tepkiler göstermişler, hatta yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 1658-1665 yılları arasında ilişkiler neredeyse kopmuştur³¹. Osmanlı elçisi Süleyman Ağa’nın Fransa’ya gönderilmesine kadar geçen sürede iki ülke arasında hem Akdeniz’de hem de Orta Avrupa’da yanlış anlamalar, rekabetler ve bunalımlar birbirini takip etmiştir³². Naima Efendi, XVII. yüzyılda devletlerarası diplomaside Osmanlı anlayışının değişmesi gerektiğini kısa ve öz olarak şu şekilde ifade ediyor: “asır mudara asırdır”³³. Nitekim ikinci bölümde açıklanacağı üzere, bundan iki yüz yıl sonra bile Fransızlar, Akdeniz’deki emellerinden vazgeçemeyip, adanın kendi egemenlikleri altına girmesi için her türlü politik manevrayı yapmaktan çekinmemişlerdir.

Sonuçta Osmanlı-Fransız ilişkilerinde Osmanlılar siyasi, stratejik endişeler ve ticareti emniyet altına alma fikrini taşırlarken, Fransızlar Merkantilizm doğrultusunda ticaret hacimlerini ve zenginliklerini arttırmayı hedeflemişler, 1645 yılından sonra otuz yıl içinde Hıristiyan dünyasının yanında yer almakla, Akdeniz ticaretini geliştirmek arasında devamlı bir kararsızlık içinde olmuşlardır³⁴.

Anlaşıldığı üzere, 1396’da son Haçlı Seferi olarak adlandırılan Niğbolu Savaşı’ndan sonra bile Haçlı zihniyeti Hıristiyan dünyasında hiçbir zaman son bulmamış, Osmanlı’ya karşı her fırsatta geniş ittifaklar oluşturulmuştur. 1699’a kadar hâlâ gücünü kabul ettiren Osmanlılar, Karlofça Antlaşması’ndan sonra eşitliği kabul eder hale gelmişlerdir. Ama Avrupa devletleri, hiçbir zaman Osmanlı’yı kabul etmemiş, eşitlik bir kenara her fırsatta ortadan kaldırma planlarını yürürlüğe koymaktan çekinmemişlerdir. Doğu Sorunu veya Şark Meselesi olarak adlandırılan bu süreci de XVII. yüzyılın ortalarına kadar çekmek hiç de yanlış olmasa gerektir. Bilhassa 19. yüzyılda ağırlık kazanan Şark Meselesi, Lozan’a kadar uğraşılan hatta Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda bile karşılaşılan bir politika olmuştur.

³⁰ Faruk Bilici, a.g.m., *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., c. I, Ankara 1999, s. 482. Yine aynı yazar, a.g.e., s. 24-25.

³¹ Faruk Bilici, a.g.e., s. 2, 6.

³² Faruk Bilici, a.g.e., s. 15, 16.

³³ Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, V, İstanbul 1281, s. 21.

³⁴ Faruk Bilici, a.g.e., s. 20, 21.

2- Fransız İhtilâli Sürecinde Osmanlı-Fransız Diplomasisi:

Avrupa devletleri, XVII. yüzyıldan itibaren denge politikası³⁵ gereği ilişkilerini European State System şeklinde ifade edilen Avrupa Devletler Sistemi³⁶ çerçevesinde düzenlemişlerdir. Osmanlı Devleti de büyük devletler nezdinde çok önemli bir yere sahip olmasına rağmen, bu sistem içerisinde resmen kabul edilmemişse de en baştan beri varlığını kabul ettirmiştir³⁷. Doğal olarak Osmanlı Devleti de Karlofça Antlaşması'ndan sonra devletlerarası diplomaside, savaş ve yayılma politikasını bir kenara bırakarak kendi varlığını bu denge politikası üzerinden sürdürmeyi tercih etmiştir.

Fransız İhtilâli sonucu ortaya çıkan liberalizm, rasyonalizm gibi fikir akımları Avrupa'nın içlerine yayılıp çok uluslu imparatorlukları tehdit ederken, Fransa Napolyon'la birlikte kıta Avrupası'nı Fransa'nın liderliğinde birleştirme – ki daha evvelden de ifade ettiğimiz üzere bu siyaset Richelieu'nun siyasetidir-mücadelesine girmiştir. Bu fikir akımlarını kendileri için büyük bir tehlike olarak gören İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya gibi devletler Fransa'ya karşı kutsal ittifak oluşturmuşlardır. Bu şartlarda savunma durumuna geçmiş Osmanlı'nın Avrupa'da çıkarlarının uyuşabileceği müttefiklere ihtiyacı vardır. Bunun için denge politikasında uyum sağlamak için tüm gelişmelerden haberdar olmak durumundadır. Bu da karşılıklı diplomasiyle mümkündür³⁸. Fransız İhtilâli neticesinde yıllardır uygulanan bu karşılıksız diplomasi terk edilerek karşılıklı diplomasiye geçilmiştir. Değişen dış politika³⁹ ve diplomasi anlayışı III. Selim'in Batılılaşma teşebbüslerine olumlu katkılarda bulunmuş, Tanzimat'a doğru ilerleme başlamıştır⁴⁰.

Osmanlı diplomatik münasebetleri III. Selim'e kadar tek taraflı olmuş, ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan toprak kayıplarından sonra

³⁵ Avrupa Uyumunun altında yatan temel düşünce şuydu: Fransa, Avrupa barışını yeniden tehdit ettiği takdirde, müttefikler ortak eylemde bulunacaklardı. Bu sistem, Napolyon ve devrim korkusu sürdürdüğü sürece başarılı olmuştur. Bkz. Hüner Tuncer, "Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1815-1829)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 62.

³⁶ Osmanlı Diplomasisi ve Avrupa Devletler Sistemi için bkz. J.C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System", *The Middle East Journal*, XV, Washington 1961, s. 141-152.

³⁷ Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletler Sistemindeki yerini irdelenmesi için bkz. Nuri-Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 143-144.

³⁸ Gül Akyılmaz, "III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 660-670, ss. 663. Ulusalçılık akımları ve hareketleri için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 38 vd.

³⁹ Osmanlı diplomasisinin XIX. yüzyıldaki değişimi için bkz. Roderic Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi", *Tanzimat*, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanhoğlu, Ankara 2006, s. 189-198, ss. 189. Ayrıca bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*, Princeton 1980.

⁴⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, *Osmanlı Diplomasisi Tarihi ve Teşkilat*, Konya 2000.

durum tamamen değişmiştir. İkamet elçilikleri kurulmaya başlamış, padişah ilk elçiyi iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu Fransa'ya göndermek istemişse de Fransız İhtilâli sebebiyle İngiltere'ye gönderilmesi uygun görülmüştür⁴¹. III. Selim daha velihaht iken XVI. Louis'e ıslahat konularında danışmıştır. Ancak onun dönemi Fransız İhtilâli ve Napolyon savaşlarına denk gelmiştir⁴². O kadar ki III. Selim Fransız İhtilâli döneminin benimsediği (Nouvel Ordre) bir ismi kullanarak Nizam-ı cedid Ocağı'nı kurmuştur ve bu ocak kuruluşundan birkaç yıl sonra Akka'da Napolyon ordusuna karşı başarılı olmuştur⁴³.

Fransa'nın Alman İmparatorluğu'na karşı 1525'te Osmanlı Devleti'nden yardım istemesiyle başlayan yakınlaşma, bu Avrupa denge politikasında her iki devletin de lehine bir durum olduğu için, "Kadim Dost" kavramına bağlı olarak devam etmiştir. Ancak zaman zaman sekteye uğramıştır. Örneğin Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kırım'ı ilhaki esnasında kadim dost Fransa'dan beklediği desteği görememiştir. Bununla birlikte aynı Fransa, Karadeniz'i kendi ticaret gemilerine açtırmak istemiştir⁴⁴. Öte yandan Osmanlı Devleti Rusya ile girdiği bu savaş badiresinden Fransız İhtilâli sonrası büyük devletler arasındaki dengenin bozulması sayesinde kurtulabilmiştir⁴⁵. Değişen dengelerin farkında olan Osmanlı Devleti Fransız İhtilâli'nden sonra kurulan hükümeti, ihtiyatlı bir tutum sergileyerek ancak Şubat 1795'te tanıyabilmiştir. Bu durumdan rahatsız olduğunu İstanbul'daki elçisinden soran Fransa'ya, Descorches adlı elçi ülkesine dönüşünde verdiği raporda "Osmanlı Devleti bir fildir ki tavşan gibi koşturulamaz" ifadesini kullanmıştır⁴⁶.

1789'da Fransa, bir ara reddettiği⁴⁷ Osmanlı'yla tekrar ittifak yollarını aramış, sürekli elçileri vasıtasıyla biraz da saldırgan bir tavırla Bab-ı Ali nezdinde

⁴¹ Ercüment Kuran, "1793- 1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 55. Kuran, Bonapart devrindeki elçilik faaliyetleri hakkında doyurucu bilgiler vermektedir.

⁴² Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 13-14 Mart 1985, Ankara 1994, s. 5-12, ss.6. Orhan Koloğlu, "Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 13. İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasî Münasebetleri (1789-1802)*, TTK Yay., Ankara 1987. Gül Akyılmaz, a.g.m., 2002, s. 662. Akyılmaz burada, Rusya'ya karşı güçlenme fikriyle Fransa'nın yandaşlığını kazanmak için ıslahat hususunda yardım istenmiş olduğunu belirtmektedir.

⁴³ Sina Akşin, a.g.m., 1994, s. 7.

⁴⁴ İsmail Soysal, "Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 183-192, ss. 183.

⁴⁵ İsmail Soysal, a.g.m., s. 185.

⁴⁶ İsmail Soysal, a.g.m., s. 187. Bu elçinin faaliyetleri için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 8. Baskı, Ankara 2007, s. 23.

⁴⁷ 1787 yılında Rusya ile Kırım meselesinden dolayı yapılan savaşta Fransa Rusların isteği üzerine Osmanlı ordusunu ıslah etmek üzere gönderdiği uzman ve fen adamlarının geri çağırmasıdır. Oysa ki bir müddet sonra Fransız İhtilâli'nin yayıldığı ve tüm Avrupa'yı sarstığı sırada Osmanlı padişahı XVI. Louis'den bilgi istemiş ve kral 20 Ekim 1791 tarihli bir mektupla telaş edilmemesini ve eski dostluğun süreceğini beyan etmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, 2. Bsk., Ankara 1983, s. 209-210.

girişimlerde bulunmuştur. Yine 1797 Ocak ayında Fransa yeniden Osmanlı Devleti'nin “yegane sadık ve muhteşem dost” olduğunu ileri sürmüştür. 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798 tarihli bir belgeden Osmanlıların da bu dostluğa ne kadar değer verdikleri anlaşılmaktadır⁴⁸. Fransa elçisi, Devlet-i Aliye ile olan dostluğunun başka devletler tarafından sanki Fransa'nın Osmanlı Devleti ülkesinde gözü varmış gibi algılanarak, Mora ve Girit'te bu gibi yalan haberler yayılarak bozulmak istendiğini bildirmiş, bu konuda Devlet-i Aliye nezdinde çalışma yapılmasını rica etmiştir.

Oysa ki Fransız İhtilâli sonrasında, rakiplerini yendikten ve barışa zorladıktan sonra Fransa, devrim hareketini yayma düşüncesiyle Osmanlı topraklarına yönelmiş, bunu da meclisinde ve basınında açık açık konuşmaya bile başlamıştır. Bir yandan Rumlara karşı devrim hareketlerini sürdürürken Osmanlı Devleti'ndeki ayaklanma hareketlerini desteklemiştir⁴⁹. Mora valisinden gelen raporlarda Napolyon Bonapart'ın Yunanlılar arasında milliyetçilik propagandası yapmaya başladığı yazılı idi. Birkaç ay sonra Mora valisi Hasan Paşa⁵⁰, Fransa'nın Girit ve Mora'ya yerleşmek niyetinde olduğunu⁵¹ bildirmiş, Rusya elçisinin de bunu teyit etmesi üzerine Fransız elçisine bu durum sorulmuş, elçi: “Direktuar hükümeti katiyen Bonapart'ın düşüncesinde olamaz. Bonapart'ın düşüncesi tamamen şahsîdir. Ben, Bonapart'ın yola getirilmesi için Direktuar hükümetine yazarım” şeklinde iki yüzlü politika uyguladığının bir delili olarak cevap vermiştir⁵².

Fransa'nın doğrudan müdahaleleri yanında dolaylı yönden bakıldığında Fransa'da yaşanan ve tüm Avrupa'yı etkileyen olaylar neticesinde çok uluslu devletlerde büyük güçlerin de kıskırtmalarıyla kıpırdanmaların olduğu görülür. Bu bağlamda Girit'te de yerli halkın Rum olmasından dolayı ve ruhlarında bulunan isyan eğiliminden de kaynaklanan etkileşimler olmuştur⁵³. Hele de 1821'de Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ilan edilmesinden sonra da iyice bu hareketler yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, yönetimdeki bozuklukların artmasının da Girit'teki huzursuzlukların baş göstermesinde büyük etkisi olduğu açıktır⁵⁴.

⁴⁸ BOA, HAT, 173/7467.

⁴⁹ Orhan Koloğlu, “Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 17. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, “Fransız Devriminin Doğu'ya Bakışı”, *Tarih ve Toplum*, 67, Temmuz 1989, s. 28-33 ve aynı yazar, “Doğu'nun Fransız Devrimi'ne Bakışı”, *Tarih ve Toplum*, 68, Ağustos 1989, s. 31-37.

⁵⁰ BOA, HAT, 1088/44265/A nolu ve 23 Receb 1243/9 Şubat 1828 tarihli belge.

⁵¹ BOA, HAT, 168/7123 nolu ve 29 Zilhicce 1212/14 Haziran 1798 tarihli belge.

⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 8. Baskı, Ankara 2007, s. 28.

⁵³ Girit isyanları için bkz. Cemal Tukin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleken*, IX/ 34, Ankara 1945, s. 163-206.

⁵⁴ Zekeriya Türkmen, “Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanı Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)”, *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 859-869, ss. 859-61.

Nihayetinde Osmanlı ordusunun Tepedelenli Ali Paşa isyanıyla uğraştığı bir sırada Etniki Eteryia Cemiyeti'nin kıskırtmaları sonucu, Girit Rumları da ayaklanmışlardır. Girit'teki ilk isyan hareketi 1821 yılı Temmuz ayında İsfakya ve Hanya sancağında başlamıştır. Bunun üzerine Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istenmiş, buralar kendisine valilik⁵⁵ olarak verildiği takdirde kabul edeceğini bildiren paşanın bu teklifi kabul edilmek zorunda kalmıştır. İleride bu valinin güçlenmesi Rusya ve İngiltere'nin çıkarlarına ters düştüğü için iki devlet yakınlaşmışlar ve 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmışlardır. Sonuçta Osmanlı-Rus savaşı olmuş⁵⁶, 14 Temmuz 1829 tarihli Edirne Antlaşması'yla Yunanistan'ın bağımsız olması Rusya, İngiltere ve Fransa arasında yapılan 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile gerçekleştirilmiş ve Osmanlı'ya resmen bildirilmiştir. Daha sonra Yunanistan genişleme politikasını Mora'da kurulmuş olan İngiltere, Rusya ve Fransa yanlısı partiler aracılığı ile yürütmüştür. Yüzyıllık büyük sorun yani uluslar sorunu her yerde patlak vermiş ve imparatorluğun hayatını tehdit etmiştir. Sırp ve Yunan ayaklanmalarının sonucu ve Mısır olayı Osmanlı yöneticilerini acil ıslahatın gereğine inandırmıştır.

XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı'da ıslahat çalışmaları artık iyiden iyiye görülmeye başlamış, bu arada Fransa, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine büyümeye yönelik politikalarını bildiği için Avrupa denge politikası gereği Osmanlı'nın bu devlete karşı güçlenmesi gerektiğini düşünmüş, bunun için ıslahat aşamasında yardım teklifinde bulunmuştur. Ancak Bab-ı Âli bu hareketi şüpheyle karşılamıştır ve Napolyon hükümetinin hareketlerini daha dikkatle takibe başlamıştır⁵⁷. Yunan ayaklanmasının sonuca ulaşmasında etkili olan Navarin'in ve bunu izleyen savaşla Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni Edirne Antlaşması'na sürüklemesi, Avrupa'nın Osmanlı uluslarının bağımsızlık hareketini desteklemeye başlaması gibi görünebilir. Ancak Mısır sorununda aynı devletlerin izlediği çelişkili politika, hele Cezayir'in Fransa tarafından işgali Avrupa devletlerinin yeni etkinlik alanları kapmak için, Osmanlı'ya yöneldiğini göstermiştir⁵⁸. Mısır'ın işgal girişimi ile kozlar Osmanlı'nın eline geçmiş, bu tarihten 1878 yılına kadar İngiltere zaman zaman partner olmuştur. 1878'den sonra da bu devlet Almanya olacaktır⁵⁹.

⁵⁵ BOA, HAT, 836/37714 nolu ve 29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839 tarihli belge.

⁵⁶ Zekeriyâ Türkmen, a.g.m., s. 860-861. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 31.

⁵⁷ Alaaddin Yalçınkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 479-511, ss. 500. Bu yüzyılın genel bir panoraması için de bu makaleye bakılabilir. Karal ise, ıslahat için Osmanlı devlet adamlarının Fransa'dan yardım istediğini ifade etmemiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 8. baskı, Ankara 2007, s. 22.

⁵⁸ İlber Ortaylı, a.g.e., 1983, s. 29-30. Fransa'nın Cezayir'i işgali hakkında daha geniş bilgi için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 72-73.

⁵⁹ Gül Akyılmaz, "III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasi Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 660-670, ss. 664. Fransa'nın Kuzey Afrika politikasına karşı İngiltere'nin bakışı için bkz. Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı

Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı'nın kaderiyle yakından ilgilenen Avrupalı devletler bir yandan Osmanlı Devleti'nin yıkılmaması öte yandan bu devletin güçlenmemesi konusunda aralarında var olan dayanışmayı ve görüş birliğini kaybetmemişlerdir⁶⁰. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Avrupa uyumuna dahil bir devlet olmasına rağmen Hıristiyan monarşilerin oluşturduğu bir topluluğun üyesi olmamıştır. Viyana Kongresi veya diğer devletlerin temsilcilerinin olduğu hiçbir konferansa davet edilmemiştir. Ancak Tanzimat'tan sonra Mehmed Ali Paşa meselesi esnasında Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin bir üyesi olarak Londra ve Boğazlar Sözleşmelerine imza koyabilmiştir. Kırım Savaşı'nı takiben 1856'da Paris Konferansı'na Bab-ı Âli de diğer Avrupalı güçlerle birlikte katılmıştır⁶¹.

Fransa, Tanzimat esasları belirlenirken de müdahalede bulunmuştur. İnalçık, bu konuya ait belgeleri bu makale vesilesiyle neşretmiştir. Fransa, bu girişimlerde bulunurken, her zaman olduğu gibi kendi çıkarlarını gözeterek Balkanlardaki Rus nüfuzunu önlemek veya kırmak gayesini de gütmektedir. Osmanlılar, Napolyon hükümetinin hareketlerini daha dikkatle takibe başlamışlardır⁶².

1798'den sonra Fransız ordusunun Akdeniz'e yönelik planları Mısır'ı hedeflediğini belli etmiştir. Osmanlılar dış diplomasi geleneklerini henüz tam olarak oturtamadıkları için bazan elçiler başarılı raporlar gönderememişlerdir. Örneğin; Paris Sefiri Seyyid Ali Efendi, Fransız Dışişleri bakanı Talleyrand tarafından Napolyon'un Mısır'ı işgal etmeyeceğine inandırılmış yine, bu hareket başladıktan sonra bile her şeyin normal olduğu ve Fransa'nın Osmanlı dostu olduğu yönünde raporlar gönderebilmiştir⁶³. Sonsuza dek dostluklar ve düşmanlıklar olmayacağı "kadim dost" Fransa'nın Mısır'a saldırmasıyla ve bu saldırı karşısında ilk kez Rusya ile ittifak yapılmasıyla Osmanlı devlet adamlarınca anlaşılmıştı. Artık Bab-ı ali için Fransa, diğer büyük devletler gibi Osmanlı'ya göz diken devletlerdendir⁶⁴. Fransızların 30 Ağustos 1801'de

Reformu 1834-1839", *Tanzimat*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 199-239.

⁶⁰ Hüner Tuncer, a.g.m., s. 69. Tanzimat'ın iç ve dıştaki etkileri hakkında bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 185-190.

⁶¹ Roderic Davison, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernleşmesi", *Tanzimat*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 189-198, ss. 191-192.

⁶² Halil İnalçık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, II, Ankara 1942'den ayrı basım, s. 1.

⁶³ Gül Akyılmaz, "III. Selim'in Dış Politika Anlayışı ve Diplomasie Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 660-670, ss. 666 dan naklen BOA, HHT, No: 5876. Bu konuda ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938, s. 176.

⁶⁴ İsmail Soysal, "Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 183-192, ss. 190. Mısır meselesi ve Prens Metternich'in Fransa'nın bu işgal hususundaki düşünceleri ile Tanzimat'ın dıştaki etkileri hakkında bkz. Cemil Birsal, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat I*, Ankara 1940, s. 661-722, s. 667-669.

Mısır'dan çekilmesinden sonra, Rus ve İngiliz siyasi çıkarlarının Rumlar arasında milliyetçilik hareketlerinin yayılması anlamında etkisini, göstermesi üzerine Osmanlılar, Fransızların tekrar Bab-ı Ali ile ilişkileri düzeltme yolundaki girişimlerine olumlu cevap vermişlerdir⁶⁵.

Tanzimat'ın temellerine bakıldığında iç durum kadar dış etkenlerin de ağır bastığı küçümsenemeyecek ölçüde görülür. Mısır meselesinde Mehmet Ali Paşa'yla Babıalî'nin başarısızlığı⁶⁶ ve aczi neticesinde bu bölgede menfaatleri bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahaleleri görülmüştür. Bu itibarla önce Osmanlı Devleti'nin iç sorunu olan, daha sonra uluslararası bir problem haline gelen Mısır Meselesi ve Boğazlar Meselesi Tanzimat dönemi Osmanlı dış politikasının temelini oluşturmuştur⁶⁷. Bu dış etkenler arasında, özellikle 1789 yılında Fransız Burjuva İhtilâli, 1812-1814 yıllarında Napolyon tarafından hazırlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun taksim planı, İngiltere'nin girişimleri ile Lord Stanford Canning'in rolü, Rusya'nın Boğdan'a taarruzu hep dile getirilen hususlar olmuştur.

Sonuç

XVI. yüzyılda başlayan Osmanlı-Fransız ilişkileri Tanzimat dönemine kadar yüzyıllar boyunca çeşitli şekillerde devam etmiştir. Fransızlar, kendi çıkarları söz konusu olduğunda her türlü diplomatik oyuna başvurmaktan asla çekinmemişlerdir. Bunu en bariz örneklerini ise, uzun sürmesi hasebiyle Girit savaşları sırasında sergilemişlerdir. Genellikle Osmanlı yöneticileri bu tür ikili politik davranışların farkında olmakla birlikte, nasıl bu kadar değişken politika yapılabileceğini şaşkınlıkla karşılamışlardır.

Diğer yandan Osmanlı siyasetinde Fransız dostluğu, tarihsel ve siyasal bir zorunluluk kadar, değerli bir gelenek olarak da görülmüştür. Fransız İhtilâli'ne kadar olan devirde Türkler, bu dostluğa sadık kaldıkları halde, Fransızlar zaman zaman Osmanlı aleyhine tasarılar ve ittifaklara sapmışlardır. Buna rağmen, iki devlet arasında bir savaş durumu yaratmamıştır. Ama sonsuza dek dostluklar ve düşmanlıklar olmayacağı kadim dost Fransa'nın Mısır'a saldırması ve bu saldırı karşısında ilk kez Rusya ile ittifak yapılmasıyla Osmanlı devlet adamlarınca anlaşılmıştır. Artık Bab-ı Ali için Fransa, diğer büyük devletler gibi Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne göz diken ve kendi payına ne düşerse almak için uğraşan devletlerdendir.

⁶⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 8. Baskı, Ankara 2007, s. 43.

⁶⁶ BOA, C.HR., 50/2500 nolu ve 29 Zilhicce1255/4 Mart 1840 tarihli belge .

BOA, HAT, 836/37714 nolu ve 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840 tarihli belgede Fransız tercümanının reisülküttaba Mısır valisinin Girid'den hoşnut olmayarak Şam havalisine gireceğinin ve Girid ihtilâlinin de tezayüd ettiğinin bildirilmesi dikkat çekicidir. Fransa'nın Girit ve Mısır ile ne kadar yakından ilgilendiğini göstermesi açısından mühimdir.

⁶⁷ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 79.

Yukarıda anlattıklarımızdan hareketle, Avrupalı devletler tarafından Avrupa'da genellikle yalnız bırakılan Fransa, Osmanlıların kendilerini daima dost gördüklerini ve görececeklerini düşünerek, Osmanlı devlet adamlarının da bunu anlamadıkları gibi boş bir fikre kapılarak dönemin konjonktürüne uygun olan politika ne ise onu benimsemişlerdir.

XVI. yüzyılda Fransa, Akdeniz hâkimiyeti minvalinde düzenlediği diplomasisini genellikle Osmanlı'nın parçalanmaması ama aynı zamanda güçlenmemesi çerçevesinde uygulamıştır. Bir taraftan dost görünürken, diğer taraftan düşmanca hareketlerini gizli veya açık ortaya koymaktan çekinmemiştir. Girit'ten dolayısıyla Akdeniz hâkimiyetinden asla vazgeçmediği iki yüz yıl sonra bile bu adaya göz koymasından anlaşılmaktadır.

Tüm dostluk iddialarına rağmen Mısır'ı işgal ederken dahi aksini iddia edecek kadar çok yönlü olabilmıştır. Ama Mısır'dan çekilir çekilmez yine dostluk girişimlerinde bulunmuş, elde ettiği imtiyazları genişletmek politikasını uygulamaya koymuştur. Denilebilir ki, 1789 Fransız İhtilâli öncesi ve sonrası şeklinde değerlendirebileceğimiz münasebetler çerçevesinde birinci aşamada Osmanlı'nın parçalanmasını istemezken güçlenmesini de istemeyen Fransa ile ikinci aşamada parçalanması artık kaçınılmaz olan bu imparatorluktan pay alma çabası olan Fransa manzarası vardır.

Kaynakça

- Adıyeke, A. Nükhet: *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Ankara 2000.
- Adıyeke, Nuri: “Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları”, *Türkler*, c. 9, Ankara 2002, s. 738-745.
- Adıyeke, Nuri: *Hikâyet-i Azîmet-i Sefer-i Kandiye*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1988.
- Akşin, Sina: “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri*, Ankara 13-14 Mart 1985, Ankara 1994, s. 5-12.
- Akyılmaz, Gül: “III. Selim’in Dış Politika Anlayışı ve Diploması Reformu Çerçevesinde Batılılaşma Siyaseti”, *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 660-670.
- Akyılmaz, Gül: *Osmanlı Diploması Tarihi ve Teşkilat*, Konya 2000.
- Anderson, R.C.: *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Princeton 1952.
- Anonim, *Girit Fetih Tarihi*, Tarihsiz Yazma Eser.
- Bailey, Frank Edgar: “Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834-1839”, *Tanzimat*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 199-239.
- Baykal, Bekir Sıtkı: *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1961.
- Bilici, Faruk: “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İki Savaş Anatomisi: Saint Gotthard ve Kandiye”, XIII. Türk Tarih Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4-8 Ekim 1999, c. III/1, Ankara 2002, s. 139-151.
- Bilici, Faruk: *XIV. Louis ve İstanbul’u Fetih Projesi*, Ankara 2004.
- Birsel, Cemil: “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, *Tanzimat I*, Ankara 1940, s. 661-722.
- BOA, C.HR., 50/2500.
- BOA, HAT, 1088/44265/A.
- BOA, HAT, 173/7467.
- BOA, HAT, 836/37714.
- Braudel, Fernand: *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, Çev. M. A. Kılıçbay, Ankara 1993.
- Davison, Roderic, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasininin Modernleşmesi”, *Tanzimat*, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006, s. 189-198.
- Eickhoff, Ekkehard: “Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi”, *Atatürk Konferansları*, c. II, 1964-68, Ankara 1970.
- Emecen, Feridun: “Kıbrıs’ta İlk Osmanlı İdari Yapılanması”, *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 47-58.
- Findley, Carter V.: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*, Princeton 1980.
- Galland, Antonio: *İstanbul’a Ait Günlük Hatıralar*, Ter. N. S. Örik, Ankara 1973.

- Heyd, W.: *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E.Z. Karal, Ankara 1975.
- Heywood, Colin: "Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Koldaki Menzilhaneler", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380- 1699)*, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 1999, s. 139- 140.
- Hurewitz, J.C.: "Ottoman Diplomacy and the European State System", *The Middle East Journal*, XV, Washington 1961, s. 141-152.
- Hülagü, M. Metin: "1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit", *XIV. CIEPO*, Çeşme 18-22 Eylül 2000, Ankara 2004, s. 321-359.
- İnalçık, Halil: "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, II, Ankara 1942.
- İnalçık, Halil: "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", Ed. Kemal Karpat, *The Ottoman State and Its Place in World History*, Leiden 1974, s. 51-53.
- İnalçık, Halil: *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004.
- Kantemir, Dimitri: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. I, Çev. Özdemir Çobanoğlu, İstanbul 1998.
- Karal, Enver Ziya: *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, c. V, 8. Baskı, Ankara 2007.
- Kaynar, Reşat: *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954.
- Koloğlu, Orhan: "Doğu'nun Fransız Devrimi'ne Bakışı", *Tarih ve Toplum*, 68, Ağustos 1989, s. 31-37.
- Koloğlu, Orhan: "Fransız Devriminin Doğu'ya Bakışı", *Tarih ve Toplum*, 67, Temmuz 1989, s. 28-33.
- Koloğlu, Orhan: "Fransız Devriminin Osmanlı Diplomasisinde Yarattığı Hareketlilik", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s.13-19.
- Kunt, Metin: "Siyasal Tarih 1600-1789", *Türkiye Tarihi*, Ed. Sina Akşin, c. 3, İstanbul 1995, s. 19-72.
- Kuran, Ercüment: "1793- 1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 55-59.
- Kutluoğlu, Muhammed Hanefi: "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 79-94.
- Mantran, Robert: "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Bellekten*, c. LII/203, Ankara 1988, s. 685-695.
- Mantran, Robert: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Çev. Server Taninli, İstanbul 1991.
- Mehmet Raşid Efendi, *Raşid Tarihi*, c. I, İstanbul 1280.

- Muabedat Mecmuası*, c. 2, Hakikat Matbaası, 1294.
- Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Naima*, V, İstanbul 1281.
- Mustafa Naima Efendi: *Naima Tarihi*, Yay. Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yay., Ankara 2007
- Ortaylı, İlber: “18. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ve Genel Çizgileriyle Türkiye”, *Toplum ve Bilim*, I, İstanbul 1977.
- Ortaylı, İlber: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983.
- Örik, Nahit Sırrı: *XIV. Louis Asrı*, Yaz. Voltaire, Ankara 1945.
- Öz, Mehmet: “II. Viyana Seferine Kadar XVII. Yüzyıl”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., c. 9, Ankara 2002, s. 711-729.
- Pul, Ayşe: *Girit Savaşı İle İlgili Bir Türk Kaynağının Tablîli*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Soysal, İsmail: “Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 183-192.
- Soysal, İsmail: *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, TTK Yay., Ankara 1987.
- Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A’lam*, c. 5, İstanbul 1314.
- Tukin, Cemal: “Girit”, *T.D.V.İ.A.*, c. 14, İstanbul 1996, s. 85-93.
- Tukin, Cemal: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleken*, IX/ 34, Ankara 1945, s. 163-206.
- Tuncer, Hüner: “Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1815-1829)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 61-69.
- Turan, Şerafettin: “Rodos’un Zaptından Malta Muhasarasına”, *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970.
- Türkmen, Zekeriya: “Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanının Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)”, *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 859-869.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, 3. Bsk., Ankara 1983.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, c. III/2, 5. Bsk., Ankara 1995.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, c. IV/2, 2. Bsk., Ankara 1983.
- Wolf, John B.: “The Problem of Government in the Seventeenth Century Europe”, In: *Great Problems in European Civilization*, Ed. Kenneth Setton, New York 1954.
- Yalçınkaya, Alaaddin: “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 479-511.
- Yurdusev, Nuri-Yurdusev, Esin: “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 15-17 Ekim 1997, TTK, Ankara 1999, s. 137-147.
- Yükep, Kemal: *Girit Seferi (1645-1669)*, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/3. Kısım eki, Ankara 1977.